

Т.В.Вронська, О.Є.Лисенко *

ТЮРМИ В НАЦИСТСЬКІЙ КАРАЛЬНО-РЕПРЕСИВНІЙ СИСТЕМІ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Розглядається комплекс питань, пов'язаних із функціонуванням в'язниць на окупованій території України. Тюремна система аналізується як один із важливих інструментів нацистського терору, елемент апарату насильства, спрямованого на впокорення всіх категорій населення. Стаття базується на масиві джерел, що донині не залучався до наукового обігу, зокрема настінних написах бранців нацистських в'язниць, зафіксованих радянськими органами держбезпеки.

Ключові слова: Друга світова війна, окупація, нацистський «новий порядок», карально-репресивна система, в'язниці, епіграфічні пам'ятки.

Найбільш масштабна й жорстока в історії людства війна донині приховує від нас чимало найвідразливіших своїх проявів. На долю багатостраждального українського народу випали важкі випробовування: безкомпромісні битви на фронтах, нещадний економічний визиск, депортації, масові екзекуції та фізичне знищення мільйонів людей, невимовні моральні страждання, величезні матеріальні втрати.

Окуповану територію України густою павутиною оповила мережа місць примусового утримання – різного роду таборів для військовополонених і цивільних категорій населення, єврейських гетто. Помітне місце серед інструментів терору посідали й тюрми, в яких нацисти утримували своїх політичних ворогів, а також правопорушників та ін.

Як це не парадоксально (адже в'язниці були стаціонарними закладами та розміщувалися у всіх великих містах) – відомо про них небагато. Якщо табори радянських військовополонених досить давно привертають увагу дослідників, то тюремна система на окупованій території України (дислокація, особливості функціонування, режим) і донині залишається практично поза межами дослідницького інтересу. І хоча в історичній літературі можна знайти чимало згадок про функціонування в'язниць, більшість із них – побіжні й не містять глибокого аналізу. У жодному з видань, за винятком довідника, упорядкованого М.Дубик¹, інформацію про місця примусового утримання цивільних громадян та військовополонених не систематизовано.

У 2006 р. Служба безпеки України ініціювала видавничо-інформаційний проект «Нацистські табори в Україні під час гітлерівської окупації

* Вронська Тамара Василівна – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України Другої світової війни, e-mail: ukr2ww@mail.ru

Лисенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ, e-mail: ukr2ww@mail.ru

¹ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упор. М.Г.Дубик. – К., 2000. – 304 с.

(1941–1944 рр.)». У процесі його реалізації планувалося підготувати двотомник, в якому передбачалося серед інших місць примусового утримання громадян висвітлити й функціонування тюрем, супроводжуючи це фотоілюстраціями, картосхемами тощо. Однак згодом робота звузилася до рамок нагромадження інформаційної бази за довідками, отриманими з регіональних управлінь СБУ, в яких інформації про в'язниці обмаль.

У цій статті використано документи Державного архіву Російської Федерації, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, галузевих державних архівів Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ України, що містять відомості про різні аспекти функціонування тюрем під час окупації: оригінали звітів, складених місцевими підрозділами НКВС, акти обстеження тюрем тощо, які дали можливість встановити (хоча й не досить точну) кількість в'язниць та їх дислокацію на окупованій території України. Однак традиційні джерела, уведені до наукового обігу, залишають без відповіді деякі важливі питання, пов'язані з цією сторінкою окупації.

Компенсувати брак інформації вдалося за рахунок специфічних матеріалів – написів в'язнів на стінах нацистських тюрем, виявлених під час їх обстеження співробітниками радянських органів внутрішніх справ і держбезпеки після відступу німецьких військ із відповідних населених пунктів². Залишені тими, хто довший чи коротший час балансував на межі життя та смерті, ці рядки стали своєрідними «ниточками», завдяки яким загальна подієва картина й полотно історичної пам'яті набувають цілісного вигляду.

Цей вид історичної інформації належить до одного з важливих джерел політичної, економічної та соціальної історії – епіграфіки. Як правило, час створення написів відповідає свідченням, які в них фіксуються. У зверненнях до нащадків, зроблених здебільшого в останні години життя, іноді сконцентовано всю історію війни та окупації.

Нацистські тюрми, як і різноманітні табори та гетто, творячи у цілому розгалужену мережу місць примусового утримання, становили одну з основних ланок апарату насильства. Його особливість полягала в поєднанні військових і цивільних судово-репресивних органів, за допомогою яких здійснювалися терор і геноцид. Дублювання та переплетення функцій різних каральних структур створювали своєрідне «сито», через яке не могли «просіятися» навіть найменші прояви опозиційності чи спротиву окупантам.

Тюрми виконували дві функції: вони слугували місцем відбування покарання, з одного боку, або ж тимчасового утримання бранців інших категорій, своєрідним «транзитом у невідомість», останнім пунктом життя перед стратою, – з іншого. За окупації в'язниці організовувалися практично в кожному місті та районному центрі – зазвичай у будівлях колишніх радянських тюрем. Їх облаштуванням та функціонуванням опікувалися військові комендатури, поліція безпеки та СД³, охоронна поліція, підпорядкована міським і польовим

² Цікаво, що обстеження тюрем проводилося аж ніяк не для інформування родичів загиблих у нацистській неволі, а з метою розшуку тих, кого німці звільнили (!).

³ СД (від нім. Sicherheitsdienst, SD) – спочатку внутрішньопартійна служба безпеки Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії, пізніше – служба безпеки райхсфюрера СС, яка займалася, серед іншого, знешкодженням та нейтралізацією ворогів нацистського режиму.

комендатурам, а також інші структури нового режиму. У цій роботі окупанти використовували досвід, набутий в європейських державах, додаючи до нього новації, винайдені спеціально для завойованих територій СРСР.

Узагальнивши дані, отримані з названих вище джерел, можна з певними застереженнями стверджувати, що на окупованій території України діяло 86 великих і середніх тюрем: Вінницька область – 4, Волинська – 11, Дніпропетровська⁴ – 4, Дрогобицька – 2, Житомирська – 4, Запорізька – 2, Кам'янець-Подільська (Хмельницька)⁵ – 1, Київська – 5, Кіровоградська – 2, Львівська – 3, Миколаївська – 3, Одеська – 3, Полтавська – 6, Ровенська (Рівненська) – 2, Станіславська (Івано-Франківська) – 1, Сумська – 3, Тернопільська – 3, Харківська – 4, Херсонська – 6, Чернівецька – 4, Чернігівська – 5, Кримська АРСР (АР Крим) – 8. Відсутня інформація про наявність тюрем на території Сталінської (Донецької) області. У функціонуванні всієї системи існували схожі й відмінні риси, що визначалися підпорядкуванням в'язниць, режимними заходами, складом персоналу, а також місцем розташування.

У Києві під час окупації, окрім відомих тюрем на Лук'янівці та вул. Короленка, 33 (Володимирська), функціонувало ще декілька менших: по вул. Короленка, 15 – тут дислокувався кримінальний відділ СД, або т.зв. допоміжна кримінальна поліція, і утримували здебільшого киян, заарештованих за побутові злочини; по вул. Польовій (на Шулявці), де сиділи німецькі й українські поліцаї; по вул. Чекістів, 5-а (Пилипа Орлика) – ДОПР⁶ для службовців української охоронної поліції міста Києва⁷.

Про функціонування київських тюрем та їх персонал у період нацистської окупації відомо не так уже й багато. Скажімо, неможливо точно встановити чисельність арештантів, які перебували тут. Із написів, що збереглися у в'язниці по вул. Короленка, 33, відомо, що саме звідси німці вивозили приречених до місць масових розстрілів. У тамтешніх камерах, іноді в різний час, а подеколи й одночасно, перебували непримиренні ідеологічні опоненти – комуністи та прибічники ідеї незалежності України. В архівних документах читаємо «У камерах, розрахованих на 4 особи, зазвичай перебувало по 15–20 осіб. [...] Арештантам на добу видавали 150 грамів хліба й тарілку супу. Під час допитів застосовувалися тортури: арештованих били сталевими прутами із загостреними кінцями, підвішували за ноги головою донизу, палили тіло розпеченими предметами та ін. Аби домогтися потрібних свідчень, застосовували катування дітей на очах їхніх батьків. Тих, хто не визнавав своєї провини, уміщували до карцерів. [...] Розстріли відбувалися просто у дворі тюрми. Іноді приречених вивозили за місто чи до Бабиного Яру»⁸.

⁴ У Дніпропетровську, у місці дислокації підрозділу СД, існувала ще одна, менша, внутрішня тюрма на чотири камери (одна з них жіноча) зі спеціально обладнаною кімнатою для допитів (див.: Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.1. – Оп.89 (1954 р.). – Спр.56. – Арк.121–122 зв.).

⁵ Тут і далі в дужках наводяться сучасні назви областей, міст, вулиць та площ тощо.

⁶ ДОПР (рос.) – будинок громадсько-примусових робіт (БУПР); упродовж 1920–1930-х рр. у допрах утримували осіб, не визнаних «соціально небезпечними», які перебували під слідством або були засуджені на термін понад шість місяців, але не більше двох років.

⁷ Ці дані надані автором співробітницею Музею історії Києва Т.Євстаф'євою.

⁸ ГДА СБУ. – Ф.11. – Спр.937. – Т.3. – Арк.22.

У камері №23 в'язниці СД у Києві сиділи лише смертники. Їх переводили сюди перед самою стратою з інших тюремних приміщень. Так, 18 червня 1943 р. близько 21-ї години з камери №69 за списком викликали кількох осіб і відвели до камери смертників. Наступного дня в'язнів завантажили у «воронок» і вивезли на розстріл. Цей спеціалізований автомобіль зробив тоді чотири ходки⁹. 22 вересня 1943 р. стало останнім днем життя ще для 40 арештантів. Масові страти тривали в київській тюрмі й наступного дня, 23 вересня, і згодом. У вже згаданій камері смертників №23 було скопійовано такі написи: «Массан Петро, 1912 г.р. – расстрелян 23.9.[1943 р.] Киев, Златоустовская, №14/6. Жена Люда, прощай», «Ревакова М.П., Мало-Подвальная, №11/4 – умер 23.9.[19]43»¹⁰.

Колективні страти відбувалися і в інших в'язницях, дислокованих на окупованій території України. Із записів, залишених у тюрмі міста Рівного, можна довідатися про те, що сталося 9 березня 1943 р.: «Колмера Степан расстрелян 9 марта 1943 г.», «Гомотюк, с. Верхив, расстрелян 9 марта 1943 г.», «Прошу сообщить жене, Днепропетровск, посёлок Шевченко, улица Крешки (неразборчиво) дом №78 Платонов Г.Г. 9 марта 1943 г. расстрелян»¹¹. Упродовж десяти днів – від 10 до 20 листопада 1943 р. – із камери №10 вінницької тюрми на розстріл вивезли 190 осіб¹².

За нечисленними архівними матеріалами вдалося реконструювати деякі деталі функціонування ще однієї київської тюрми – Лук'янівської, у чотириповерховому спецкорпусі якої також тримали чимало в'язнів. У двері кожної з камер було вмонтовано акуратні таблички з переліком усіх арештантів¹³. Вірогідно, в'язні утримувалися там досить довгий час, однак і донині не виявлено документів, які дали б можливість визначити, перебували вони там під слідством, чи вже відбували покарання? Принаймні можна припустити, що це не було превентивним заходом.

У перші дні окупації Чернігова в місцевій в'язниці, що підпорядковувалася спочатку міській управі та ортскомендатурі¹⁴, а пізніше – СД, утримувалося 600–700 арештантів, у тому числі партизанів, підпільників, громадян, підозрюваних у нелояльності до нової влади. Остання категорія виявилася найчисельнішою. Це вдалося встановити завдяки аналізу особистих документів арештантів (радянські та німецькі паспорти, військові білети, червоноармійські, пенсійні, трудові книжки, довідки про звільнення від військової служби, тимчасові, водійські, страхові, бухгалтерські та інші посвідчення, залікові книжки студентів тощо), виявлених там після відступу німців із міста. Чимало було колишніх червоноармійців, швидше за все – утікачів із німецького полону. Завдяки документам, що засвідчували особу, видається можливим визначити вік в'язнів (найстарші, понад 60 років, становили незначну частину, натомість переважали 30–40-річні) та їх стать (здебільшого чоловіки)¹⁵.

⁹ Там само. – Ф.13. – Спр.438. – Арк.217–218.

¹⁰ Тут і далі написи, скопійовані зі стін тюремних камер, наводяться без перекладу.

¹¹ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ГДА МВС України). – Ф.45. – Оп.1. – Спр.135. – Арк.41.

¹² ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.438. – Арк.40.

¹³ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.9413. – Оп.1. – Д.53. – Л.29 об. – 30 об.; ГДА МВС України. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.67–69 зв.

¹⁴ Ортскомендатура (нім. Ortskommandatura) – місцева комендатура, територіальний орган військової окупаційної влади.

¹⁵ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.438. – Арк.33–37.

Уже у грудні 1942 р. число арештантів у Чернігові перевищило 2 тис. осіб. Місцева тюрма складалася з семи відділень: у першому утримувалися ті, хто перебував під слідством; у другому – особи, котрі працювали у СД та в інших органах нової влади; у третьому – засуджені на незначні терміни; у четвертому – смертники; у п'ятому – військовополонені; у шостому – особи, котрі підлягали відправці до Німеччини; у сьомому – поліцейські, які порушили німецькі приписи. Більшості в'язнів із числа опозиційних до нової адміністрації взагалі не видавали хліба, годували неочищеною картоплею та варивом із залишків овочів. Люди спали на голій долівці, на прогулянки їх не виводили. Відсутність у тюрмі елементарних санітарних умов призвела до спалаху виспного тифу, унаслідок чого померло 50 осіб.

За час функціонування чернігівської в'язниці було знищено понад 10 тис. ув'язнених. Масові страти тривали з весни 1942 до травня 1943 рр. Розстрілювали партіями по 300 осіб, одного разу одночасно вбили близько 1 тис. в'язнів. Спочатку ці акції відбувалися за містом, у навколишніх лісах. Та коли почастишали випадки втеч розстріли почали проводити й у самій тюрмі. Це, зазвичай, робив її німецький шеф зі своїми підручними¹⁶.

Із написів, залишених у камерах миколаївської в'язниці, можна дізнатися, що деякі тамтешні арештанти пішли з життя за місяць до відступу німців із міста. Так, у камері №20 спеціального жіночого корпусу зафіксовано: «10.II.[19]44 г. здесь проживали последнюю свою ночь смертники – 21 человек, из них 2-е малых деток. Прощай жизнь»¹⁷.

У Харкові, як і в багатьох інших великих містах України, окупанти організували кілька місць примусового утримання для різних категорій громадян. Окрім найбільшої Холодногірської тюрми в підвалі готелю «Інтернаціонал» на центральній площі Дзержинського (Свободи) фельдкомендатура¹⁸ створила табір заручників (начальник – підполковник фельджандармерії¹⁹ Родос). Охороняли його солдати 68-ї піхотної дивізії вермахту. В'язнів страчували щоразу, коли траплявся черговий «інцидент» – напад партизанів, диверсія чи теракт підпільників. Наприклад, після вибуху в розташуванні армійського саперного підрозділу було повішено 20 заручників. У приватному записі офіцера інтендантської служби 55-го армійського корпусу йдеться про те, що лише 28 листопада 1941 р. кількість заручників «скоротилася на 400 осіб»²⁰.

До харківських в'язниць, окрім інших, потрапляли й громадяни, заарештовані за спроби ухилитися від виїзду на примусові роботи до Німеччини. Прізвиська цих затриманих часто-густо друкувались у пресі, що на переконання нових властей мало справити залякуючий ефект. Через місцеві в'язниці пройшла більшість схоплених учасників радянського антинацистського підпілля.

¹⁶ ГДА СБУ. – Ф.1. – Оп.89. – Спр.9. – Арк.81 зв. – 83.

¹⁷ Там само. – Арк.37 зв. – 38.

¹⁸ Фельдкомендатура (нім. Feldkommandatur) – польова комендатура, територіальний орган військової окупаційної влади.

¹⁹ Фельджандармерія (нім. Feldgendarmarie) – польова жандармерія, військова поліція збройних сил нацистської Німеччини.

²⁰ Скоробогатов А.В. Харків у часи окупації (1941–1943). – Х., 2004. – С.71–73, 77–78.

Розстріли в'язнів харківської тюрми відбувалися не лише на околицях міста, а й у лісових масивах уздовж берегів Сіверського Дінця поблизу Вовчанська, а також у селі Куряж Дергачівського району. У повоєнні роки тут було виявлено масові поховання цивільних громадян і військовополонених. На території колишньої Курязької дитячої колонії ім. М.Горького, де загарбники облаштували концтабір, розстрілювали арештантів із харківської тюрми. Такі ж масові страти в'язнів цієї установи примусового утримання відбувалися в навколишніх лісах та в межах міста. Протягом жовтня 1942 й у січні – лютому 1943 рр. у розташованому в північно-західній частині Харкова лісопарку (до війни – улюблена зона відпочинку містян), на галявині площею 300 кв. м та на відстані 200 м від Білгородського шосе німці з кулеметів розстрілювали радянських військовополонених, людей похилого віку, жінок і дітей. Для загортання землею ям, де знайшли свій останній спочинок понад 8 тис. цивільних громадян, окупанти зігнали місцеве населення²¹.

Ворошиловградська (Луганська) тюрма почала функціонувати практично відразу після зайняття частинами вермахту цього міста (17 липня 1942 р.). Спочатку вона перебувала в підпорядкуванні начальника поліції, а після прибуття підрозділу німецької служби безпеки (СД) перейшла до її відома. Арештанти, які утримувалися у 26 камерах, рахувалися не лише за СД, а й за таємною польовою поліцією (ГФП)²², а також російським відділом допоміжної поліції²³. Зокрема, у камерах СД утримувалися арештовані за антинацистську агітацію, комуністи, комсомольці та підозрювані у шпигунській діяльності; у камерах ГФП – особи, затримані за зв'язки з партизанами; у камерах допоміжної поліції сиділи здебільшого кримінальні злочинці, у тому числі дрібні крадії. Найсуворіший режим встановлювався для арештантів таємної польової поліції, яких позбавляли побачень і передач. Їх намагалися не виводити за межі в'язниці, допитуючи просто в камерах.

Режим утримання в усіх нацистських тюрмах був практично однаковим. Зазвичай арештовані поділялися на три – чотири категорії. До першої належали комуністи, комсомольці та партизани, стосовно яких провадилося слідство. Ці в'язні обліковувалися за прізвищами з указівкою дати арешту та служби, за якою вони рахувалися. Їм видавали по 200 г хліба на день, іноді – тарілку супу. Другу становили здебільшого громадяни єврейської національності, яких утримували у значно гірших умовах, у переповнених камерах, без їжі та води, адже на них чекала лише одна дорога – на розстріл або в «душогубки» (спеціально обладнані автофургони, вихлопні гази від двигунів яких виводилися в герметично закритий кузов), що використовувалися німцями як мобільний засіб знищення людей. Приречені в'язні-євреї часто-густо навіть не обліковувалися, хоча

²¹ ГАРФ. – Ф.9413. – Оп.1. – Д.53. – Л.31–31 зв.; *Скоробогатов А.В.* Харків у часи окупації (1941–1943). – С.71–78, 116, 258.

²² ГФП (від нім. Geheime Feldpolizei) – таємна польова поліція, виконавчий орган військової розвідки й контррозвідки, польових та місцевих комендатур. На зайнятій вермахтом території команди ГФП розслідували випадки диверсій, провадили розшук червоноармійців, займалися виявленням та нейтралізацією ворожої агентури, шпигунів, партизанів тощо.

²³ Допоміжна поліція (нім. Hilfspolizei, скороч. Ніро) – воєнізовані формування, створювані окупаційною адміністрацією з представників місцевого населення, колишніх радянських військовополонених, які зголосилися на службу в гіпо.

перед тим масове організоване знищення здійснювалося за ретельно складеними списками, в яких не пропускали нікого – ані літніх людей, котрі доживали свого віку, ані немовлят, які ще не зробили жодного кроку. Усіх цих жертв терору об'єднувала лише їхня національність, котра у спотвореній расовою теорією свідомості нацистів уважалась єдиним і головним злочином. До третьої категорії належали цивільні громадяни, позбавлені волі за різними причинами, а також кримінальні злочинці. До четвертої – військовополонені.

Для утримуваних у тюрмах радянських громадян німці розробили спеціальні правила внутрішнього розпорядку, обов'язкові для всіх в'язнів незалежно від віку та статі. Роздруковані у вигляді листівки розміром зі стандартний аркуш учнівського зошита та підписані начальником тюрми правила вручали кожному, хто потрапляв до нацистської неволі для неухильного виконання. Передусім в'язнів інформували, що в разі опору або при спробі втечі з тюрми та під час транспортування до іншого місця позбавлення волі чи на примусові роботи вартіві відкриватимуть вогонь. Далі ретельно виписувалися способи та форми звертання арештантів до чергових наглядачів. «Стриманим стуком» вони мали давати знати про свої потреби. При відчутті спраги належало німецькою мовою попросити: «Бітте, вассер». Кілька разів на день дозволялося звертатися й про необхідність відвідати клозет: «Бітте, латріне». Тюремники навіть могли вказувати арештантам, в якій позі їм справляти свої природні потреби.

У правилах в'язням роз'яснювалося, як саме слід поводитися, почувши власне прізвище через наглядове віконце. У цьому випадку належало наблизитися до дверей камери на відстань 1 м та зупинитися, тримаючи руки вздовж тіла. Коли відчинялися двері всі були зобов'язані виструнчитися вздовж стіни навпроти виходу, обличчям до дверей. При зверненні до в'язня або виголошенні його прізвища він мав зробити крок уперед і мовчки завмерти.

Окремо у правилах фіксувалися різноманітні обмеження: заборонялося псувати предмети тюремного інтер'єру, бруднити камери, коридори, сходи тощо, визирати у вікна, співати, голосно розмовляти, палити та вживати алкогольні напої, а також спілкуватися з в'язнями з сусідніх камер (перестукуванням чи в інший спосіб)²⁴.

На перший погляд, правила утримання радянських в'язнів не дуже відрізнялися від аналогічних документів, чинних навіть у сучасній пенітенціарній системі. Деякі з них мають ознаки цивілізованих вимог і виглядають досить лояльно. І сьогодні при спробі втечі вартіві стріляють, а у виправно-трудових закладах заборонено плювати на підлогу та пити горілку. Утім, у цьому документі окупанти жодним словом не обмовилися про «норми» утримання за ґратами жінок і малих дітей, цілих родин, збиткування над немічними, пристарілими, хворими та каліками. Вони не зазначили там і того, що немилосердно катуватимуть невільників під час допитів, прагнучи отримати свідчення про тих, хто залишився на волі. Нічого не сказано у цих приписах і щодо нелюдського поводження з євреями та іншими категоріями громадян, свавільно позбавлених права на свободу та життя.

²⁴ Державна наукова архівна бібліотека (Київ). – 3798 лф.

Персонал тюрем підбирали зазвичай із місцевих мешканців або колишніх радянських військовополонених, які під тиском чи з інших міркувань (як суто прагматичних, так і ідеологічних) зголошувалися на цю службу. Той, хто починав працювати у в'язниці, давав обітницю на вірність окупаційній владі та підписку про дотримання таємниці й внутрішнього режиму: «Я, нижчепідписаний громадянин Н, службовець [...] тюрми, даю цю підписку про те, що всі відомі мені службові таємниці будуть суворо охоронятися і нікому зі сторонніх осіб не розголошуватися»²⁵.

Усі найняті на роботу наглядачами, як правило, неухильно виконували накази та розпорядження адміністрації, ретельно стежили за тим, аби не допустити встановлення зв'язків між арештантами та волею, конвоювали їх на допити тощо. Окрім цих «протокольних» обов'язків більшість начальників тюрем, наглядачів і вартових брали участь у катуваннях в'язнів, транспортуванні їх до місць страти та у самих розстрілах. Іноді арештантів знищували просто в тюрмах, в основному в підвалах, де й закопували. Начальники та наглядачі нацистських в'язниць активно сприяли співробітникам СД у насаджуванні внутрішньокамерної агентури, яка мала завдання провокувати заарештованих, дізнаватися про підпільників, партизанів та інших «шкідливих елементів, саботажників і ворогів Райху».

Установити всіх, хто працював у нацистських тюрмах, не видається можливим. Така інформація ретельно збиралася відповідними підрозділами НКВС–НКДБ, які після відступу німців займалися розшуком цих людей. Авторам цієї статті вдалося дізнатися лише про декого з тих, хто допомагав окупантам утверджувати «новий порядок», охороняв в'язнів і часто-густо брав участь у масових розправах над ними. Так, у чернігівській тюрмі СД працювали здебільшого цивільні місцеві мешканці. Від грудня 1941 до вересня 1943 рр. начальником в'язниці був Олексій Носенко²⁶. Серед наглядачів окрім тих, хто за радянської влади працював на виробництві, у різних установах, траплялися й колишні священнослужителі та навіть члени партії. Усі вони в той чи інший спосіб долучалися до розправ над в'язнями, конвоювали приречених до місць розстрілів, шикували перед ямами, привласнювали майно вбитих, закопували трупи.

Місцеві колабораціоністи ставали тюремниками й в інших містах України. Так, начальником ніжинської тюрми СД був колишній педагог із вищою освітою Федір Гриценко²⁷. Начальником в'язниці у Сумах німці призначили Никифора Лучанинова²⁸ – місцевого мешканця, який до цього виконував обов'язки керівника міської поліції. Служба у тюрмі виявилася «хлібним місцем», тому навіть у таких специфічних установах процвітало кумівство. Той самий Н.Лучанинов на

²⁵ ГДА СБУ. – Ф.1. – Оп.89 (1954 р.). – Спр.56. – Арк.137; Спр.9. – Арк.83.

²⁶ 5 квітня 1945 р. військовий трибунал військ НКВС Чернігівської області засудив О.Носенка до вищої міри покарання.

²⁷ 10 березня 1945 р. військовий трибунал військ НКВС Чернігівської області засудив Ф.Гриценка (1918 р.н.) до вищої міри покарання. Рішенням Президії Верховної Ради УРСР від 14 квітня 1945 р. він був помилуваний із заміною вироку 20 роками каторжних робіт без конфіскації майна.

²⁸ Н.Лучанинов виїхав на захід разом із відступаючими німецькими військами. Після війни жив у США.

посади наглядачів призначав своїх родичів та знайомих²⁹. Наглядачем сумської в'язниці в роки окупації працював рекрутований із місцевого населення Олексій Сотников³⁰. Обов'язки начальника найбільшої у Харкові Холодногірської тюрми виконував Петро Сіренко³¹, а охоронні функції покладалися на спеціально сформований у складі 232 осіб батальйон поліції, укомплектований, головним чином, колишніми радянськими військовополоненими та цивільними громадянами, котрі походили з Харкова й області³². Із самого початку окупації Ворошиловграда начальником в'язниці нова влада призначила Валентина Страцинського – дезертира Червоної армії. 15 листопада 1942 р. його на посаді змінив місцевий мешканець, етнічний німець Олег Менґден³³, який виконував ці обов'язки аж до відступу окупантів³⁴.

Важливим видається встановлення мотивації та причин ув'язнення місцевого населення. Із наявних документів постає ціла низка підстав для взяття людей під варту (в підокупаційній дійсності їх було значно більше). Отже, громадян заарештовували за втечу з примусових робіт, із транспортів, якими їх доправляли в Райх, за запізнення на роботу, відмову працювати чи їхати в Німеччину. До в'язниць кидали за пиятику, хабарництво, підробку документів або й квитків у кіно, проїзд без перепусток, проституцію, скупівлю краденого, провини членів родини, зберігання, носіння й використання вогнепальної зброї, навіть за спробу купити хліб та інші продукти харчування, розтрату казенних коштів і матеріальних цінностей, зґвалтування тощо.

Серед в'язнів нацистських тюрем переважали політичні противники нового режиму – особи, заарештовані за обвинуваченням у шпигунстві на користь ворога, поранення чи вбивство німецьких військовослужбовців, відмову служити у створених німцями збройних формуваннях чи перехід з однієї до іншої частини, виконання українських патріотичних пісень, нелояльні висловлювання про «новий порядок», підпільну й партизанську діяльність, саботаж заходів окупаційної адміністрації, диверсії на промислових об'єктах і комунікаціях тощо.

Установити весь перелік злочинів, які ставали підставою для ув'язнення, наприклад, у київській тюрмі по вул. Короленка, 33, досить складно. Однак з окремих матеріалів – списків заарештованих, відновлених із 10 аркушів копіювального паперу, виявлених уже після відступу німців, можна скласти уявлення про те, чим керувалися службовці поліції безпеки та СД, коли затримували «підозрілих громадян». Перший документ – «Іменний список злочинців, передбачених

²⁹ ГДА СБУ. – Ф.1. – Оп.89 (1954 р.). – Спр.11. – Арк.19; Спр.56. – Арк.149–151.

³⁰ 11 грудня 1944 р. військовий трибунал військ НКВС засудив О.Сотникова до вищої міри покарання.

³¹ 2–3 березня 1944 р. військовий трибунал Харківського військового округу у закритому засіданні за справою П.Сіренка виніс підсудному очікуваний вирок – вища міра покарання.

³² ГДА СБУ. – Ф.1. – Оп.89 (1954 р.). – Спр.25. – Арк.45, 51, 61.

³³ Невдовзі після звільнення Ворошиловграда було затримано старшого наглядача тюрми С.Пономарьова, який на допитах детально розповів співробітникам НКДБ про весь керівний та обслуговуючий склад цієї установи, зокрема її начальників. Розшук В.Страцинського та О.Менґдена, розпочатий відразу після відновлення в місті радянської влади, тривав і в повоєнні роки. 26 грудня 1947 р. військовий трибунал ворошиловградського гарнізону за ст.54-1 «б» КК УРСР визначив О.Менґдену 25 років позбавлення волі. 18 грудня 1951 р. військовий трибунал Київського військового округу засудив В.Страцинського до вищої міри покарання.

³⁴ ГДА СБУ. – Ф.1. – Оп.89. – Спр.31. – Арк.329; Спр.33. – Арк.5–8 зв.

для особливого поводження», завізований начальником поліції безпеки та СД у Києві й датований 1 квітня 1943 р., містив дані про 50 осіб із чотиризначними реєстраційними номерами. У цьому переліку, окрім прізвища та імені, у четвертій колонці вказувався «злочинний» статус заарештованого. Найчастіше зустрічалися записи «комуніст», «партизан». У списку згадуються також євреї, цигани й «прибічники Мельника». У другому списку, складеному гітлерівцями 10 серпня 1943 р., подавався перелік із 47 осіб тих самих категорій. Серед «арештантів для переведення на службовий об'єкт», у списку, складеному 13 вересня 1943 р. і завізованому тим самим начальником поліції безпеки та СД у Києві, було вказано 27 прізвищ із реєстраційними номерами. Аналогічна інформація містилася ще в одному переліку на 30 осіб. Із решти аркушів копіювального паперу вдалося відтворити лише прізвища та імена в'язнів. Загалом на тих 10 аркушах згадувалося 323 особи³⁵. Звичайно, ці проскрипційні переліки, датовані квітнем – вереснем 1943 р., навіть у сукупності з актом обстеження київської в'язниці поліції безпеки та СД радянськими органами держбезпеки не дають змоги скласти більш-менш точне й вичерпне уявлення ані про чисельний, ані про якісний склад контингенту цієї тюрми. Утім, і вони вказують на те, що в її камерах сиділи здебільшого політичні опоненти нової влади, або ті, кого вона сама до них зарахувала.

Як відомо, окупанти повсюдно практикували масове (у тому числі родинне) заручництво. Можна припустити, що саме заручниками бути ті, хто навіть не здогадувався, чому опинився за ґратами. У в'язницях перебували цілі родини. Так, у тюрмі міста Лубни на Полтавщині зберігся напис, з якого випливає, що в ув'язненні одночасно утримували 55-річну Люлякову Докію Єгорівну, а також, вірогідно, її дітей – 19-річну Люлякову Марію Іванівну, Володимира та Миколу Люлякових, відповідно 10 і 12 років, і дворічну Люлякову Олену³⁶.

Заручників знищували задля залякування місцевого населення, повного його підкорення в інтересах виконання економічних і політичних настанов Берліна щодо східних територій. Здебільшого ці нещасні йшли в небуття цілими сім'ями. Дорослих нищили разом із малими дітьми – безжально й послідовно. Так, на стіні камери №16 тюрми СД у Києві зберігся напис: «Глущенко Варвара, 24 лет, сын Лёня 2-х лет. Погибли 1.7.[19]43 г. Без вины погибли». Схожі слова було виявлено в камері №1 тюрми російського міста Брянська: «Содержались Нецель София Григорьевна с ребёнком 2,5 года»³⁷.

Якщо для одних тюремні каземати стали останнім, що вони бачили перед стратою, то для інших – лише етапом поневірянь. За дрібні правопорушення німці призначали штрафи, тілесні покарання, незначні терміни ув'язнення, зрештою просто відпускали. У зв'язку з гострим дефіцитом робочих рук у Німеччині у 1943–1944 рр. багатьох арештованих гітлерівці відправляли на примусові роботи в Райх. Так, для павлоградських шахтарів, які з 15 вересня 1943 р. очікували вивезення до Німеччини, дніпропетровська тюрма стала своєрідним перевалочним пунктом³⁸.

³⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.129. – Арк.179–183.

³⁶ ГДА МВС України. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.135. – Арк.47.

³⁷ Там само. – Арк.10.

³⁸ Там само. – Арк.32.

У в'язницях опинялися й громадяни, запроторені туди допоміжною кримінальною службою, що діяла при управліннях поліції безпеки та СД (здебільшого у великих містах). Так, у Дніпропетровську ця поліційна структура складалася з трьох підрозділів: політичного, боротьби зі зловживаннями та розшуку. До компетенції першого належали «комуністи, жиди, цигани, партизани, шпигуни, диверсанти, провокатори, крупні спекулянти, члени винищувального загону, усі військовополонені, агітація проти німецького командування, особи, які переховують або сприяють вищезгаданим злочинцям, перевірка громадян на предмет прописки»³⁹.

Арештанти мали різний статус. Одні вже були засуджені, інші тільки чекали на вирок. Зрозуміти логіку кидання за ґрати, тривалого тримання в тюрмах різних категорій громадян, а також застосування до них різноманітних видів покарання включно зі стратою на перший погляд начебто й неважко. Очевидно, спільне утримання в одній камері людей, серед яких траплялися зламані, деморалізовані, ті, хто не зміг витримати тортур і знущання, відмовився від своїх переконань, колабораціоністи, маргінальні й відверто кримінальні елементи, мало на меті остаточно позбавити в'язнів волі до опору. Ретельно розібратися у правилах функціонування нацистських карально-репресивних органів, за позасудовими вердиктами котрих велика кількість громадян опинялася в неволі, сьогодні видається можливим завдяки нещодавно опублікованим працям, присвяченим цій проблемі⁴⁰.

Класифікація і типологія написів, виявлених радянськими органами держбезпеки в тюрмах України, дає можливість скласти уявлення не лише про віковий, соціальний, статевий, професійний, національний склад невільників, а й установити джерела та канали наповнення цих місць примусового утримання, терміни перебування, характер вироків окупаційної влади, подальші долі тих, кого відправляли в інші місця або й відпускали. За інформацією, яку залишали жертви нацистського терору, можна простежити маршрути та географію примусового переміщення арештованих, а також особливості репресивної практики в різних регіонах окупованої частини СРСР.

Найбільше написів в'язнів було зафіксовано у тюрмах України, зокрема в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Дрогобичі. Звернення до близьких і рідних, друзів, соратників зазвичай робилися гострими предметами (гвіздками, кусочком бляхи), подеколи олівцями та ручками, іноді навіть нігтями. Матеріал стін (штукатурка, цегла, бетон) був придатним для цього. Дерев'яні та металеві тумбочки й нари також зберегли для нащадків останні слова жертв.

У кожній із тюрм сиділи арештанти різних національностей. Усі вони однаково потерпали від окупаційного режиму, усі зазнавали страждань і тортур, ішли на смерть. Цей «тюремний інтернаціонал» неспростовно засвідчує, що якихось винятків для представників певних народів не існувало. Серед в'язнів було багато росіян, передусім військовополонених.

³⁹ Гончаренко М.О. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.). – Переяслав-Хмельницький; К., 2011. – С.412.

⁴⁰ Див.: Там само.

Сьогодні важко знайти відповідь, чому, скажімо, у тюрмі міста Олександрія Кіровоградської області опинилося так багато вірменів. Іноданій Менкоп'ян і Верон Гулкон'ян розстріляні у жовтні 1943 р. Крім них тут утримувалися Леон Каспар'ян, Сурен Матевос'ян, Емкін Елбанд'ян, Аркадій Осокон'ян, Жора Захар'ян, Михайло Толухон'ян, Ерчаник Мовсес'ян, Ваню Міко'ян, Наркис Азат'ян, Мушек Осип'ян і ще 14 їхніх співвітчизників. У цій же тюрмі перебували мешканці Баку – Канрош Абахан'ян, Петрик Таржум'ян. На стінах камери №5 коботопської в'язниці (Сумщина) залишили свої написи казахи: «Пачерский С., Жеповалов К., были осуждены к расстрелу 29.5-[19]43 года, оба з[а]/к[лючённые] казахи»⁴¹. У київській тюрмі СД на вул. Короленка, 33 утримувалося чимало поляків. Причому свої імена та прізвища вони записували справа наліво. Наприклад, у камері №17: «Mada Ikswobukai, Wilno, Kalor 7.5.[19]43 r.», тобто «Адам Якубовський, Вільно, поляк».

У кожній тюрмі сиділо багато євреїв, головню тих, кому вдалося уникнути організованих гітлерівцями на початковому етапі окупації етнічних чисток. Найбільше їхніх свідчень збереглося на стінах тернопільської в'язниці. Утримуваних у ній євреїв розстрілювали в Петриківському лісі (поблизу села Петриків Тернопільського району). Зокрема, масштабна страта відбулася тут 20 травня 1943 р. Не припинялися розстріли й улітку. Так, упродовж серпня у це зловісне місце етапували Вальсальду Функ із дітьми; Олену, Сабіну та ще двох осіб на прізвище Сегель; батька й сина Рахловичів із села Кур'яни Бережанського району. 10 серпня туди ж вивезли подружжя Давида та Рашне Бернштейнів із трьома їхніми синами та донькою, а також батька й сина Сурманів. Восени 1943 р. тут загинули Марина Балицька, Еліна Тхажевська⁴², багато інших мешканців Тернопільщини, які повідомили про це у своїх прощальних словах на стінах камер. Узимку 1943 та на початку 1944 рр. у Петриківському лісі пішло в небуття чимало євреїв із тернопільської в'язниці.

Приречені залишали написи на стінах тюрми, сподіваючись, що згодом нащадки довідаються про їхню долю. «Оставьте нам жизнь», – закарбували в камері, де спливали останні години їхнього життя, три жінки, вірогідно родички, Дора, Тетяна й Нюся Нустибаум, заарештовані 16 листопада 1943 р. Відчайдушне «Мы хотим жить» вирізбили євреї Фуцке, Бернет, Луза, Ізак, Дарі, запроторені в тернопільську тюрму 4 листопада. «Умираю за евреев невинно», – написала Малюся Маркусова, яка до арешту мешкала в Тернополі по вул. Тарновського, 31⁴³.

Доволі значний відсоток в'язнів у всіх без винятку тюрмах, що функціонували на окупованій території СРСР, становили радянські військовополонені. Історія кожного з колишніх червоноармійців, які опинилися в нацистських в'язницях, складалася по-різному. Хтось потрапив до них перед відправленням у табори, інші чекали на вирок за втечу звідти чи з етапу.

⁴¹ ГДА МВС України. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.135. – Арк.45.

⁴² Не виключено, що при копіюванні написів саме так, із помилками, передали поширене прізвище – Тхоржевська. Узагалі найбільше погрішностей у цій справі співробітники НКВС допустили в тюрмах Західної України. Переважно російськомовні, вони не могли грамотно відтворити написи, виконані українською чи польською мовами.

⁴³ ГДА МВС України. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.135. – Арк.41.

У дрогобицькій тюрмі вражають трагізмом рядки, залишені військовополоненими-інвалідами. Ці безрукі й безногі каліки потерпали в неволі, чекаючи свого останнього часу. Вони, або якийсь невідомий помічник, закарбували: «В этой камере (№28) лежали инвалиды без ног 6 человек 14.XII.1942 г.», «Здесь (камера №5) находились военнопленные Николай Зверьков, 4.4.[19]44 г., Кузьмин Николай, Мишенин Василий, Шилов Владимир прибыли в Дрогобыч с Холма 17 января 1944 года – (уроженцы) Калининской, Архангельской, Новосибирской, Московской областей. Все безрукие инвалиды». Можливо, виконуючи останнє бажання, хтось зробив запис і в камері №11: «Здесь были все безрукие военнопленные: 1) Фомин Василий, тамбовский, 2) Лебедев Сергей, алтайский, 3) Кульгуский Михаил, тамбовский, 4) Лобунский Николай, Куйбышев, 5) Вольчик Андрей, Херсон, 6) Лучшев Роман, новосибирский, 7) Родичев Владимир, томский»⁴⁴.

Після утримання у Дрогобичі військовополонених переводили в інші місця позбавлення волі або розстрілювали. Так, із напису в камері №25 дізнаємося, що тут перебував Костянтин Ілліч Прохоров із села Ширмівка Погребищенського району Вінницької області, який «выехал в неизвестном направлении 17 июля 1944 года, год рождения 1921. Привет русским военнопленным». Там само співробітники НКВС скопіювали такі слова: «Здесь был военнопленный Бакалов Михаил – 1921 г. рождения, попал в плен в 1941 году 30.VI. Выбыл в неизвестном направлении, апрель месяц 1944 г.»⁴⁵.

Стіни дрогобицької в'язниці та предмети камерного інтер'єру зберегли й інші написи в'язнів, з яких можна встановити маршрути переміщення військовополонених. Зокрема, у камері №7: «25 марта 1942 года попал в плен под Харьковом Кузоленков Михаил Иванович, БССР, Могилёвской обл., Дрыбинский район, Коровчинский с[ель]/сов[ет], дер[евня] Посуй: 1) тюрьма Харьков, 2) тюрьма Кировоград, 3) тюрьма Дрогобыч»⁴⁶.

Вивчення зроблених у в'язницях написів дає можливість перекоонатися, що тут в очікуванні вивезення до Німеччини потерпали й оstarбайтери, ті з них, хто був затриманий після втечі з транспортів, а також інші категорії цивільних громадян. Так, у тюрмі міста Олександрія на Кіровоградщині залишилися розпачливі слова: «Поехала в глубокую неметчину добровольно – под нагайкой Кириченко Маня»⁴⁷. У камері №120 дніпропетровської в'язниці від 15 вересня 1943 р. п'ять діб чекали на відправку до Райху 11 павлоградських шахтарів⁴⁸. Аналогічних епіграфічних пам'яток чимало. Утім, не завжди можна достеменно встановити, хто їх залишив – оstarбайтери чи засуджені цивільні та військовополонені.

На першому поверсі уманської тюрми, у камері №5, у неймовірній тіснєві сиділи обдурені німцями люди, які сподівалися на волю, але знову потрапили до казематів: «Тут сидели эвакуированные 15 человек с Киевской области, были в Уманском лагере, потом нам была комиссия как старикам и инвалидам, мы думали отпустят домой, но 345 человек загнали в тюрьму»⁴⁹.

⁴⁴ ГДА МВС України. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.135. – Арк.39–42.

⁴⁵ Там само. – Арк.42 зв.

⁴⁶ ГАРФ. – Ф.9413. – Оп.1. – Д.53. – Л.41 об.

⁴⁷ ГДА МВС України. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.135. – Арк.44.

⁴⁸ Там само. – Арк.32.

⁴⁹ ГАРФ. – Ф.9413. – Оп.1. – Д.53. – Л.47.

Переважна частина написів не містила жодної подієвої інформації, залишаючи нащадкам лише ім'я, прізвище, місце проживання і дату загибелі жертви. Різні за технікою виконання, змістом, стилем, мовою, емоційним зарядом, інформативним потенціалом у цілому вони дають можливість скласти уявлення не тільки про причини ув'язнення їхніх авторів, долю більшості з них, а й про характер окупаційного режиму, механізм терору, що став основним інструментом упокорення населення завойованих східних територій. На українських землях нацисти сформували розгалужений апарат управління й визиску, зорієнтований на моральне та фізичне знущання, а в'язниці стали однією з важливих його ланок. У місцях позбавлення волі проти жертв застосовувалися різні технології впливу з тим, щоб отримати потрібні свідчення, паралізувати волю до спротиву, принизити людську гідність, схилити до співпраці.

У поєднанні з іншими джерелами задокументовані тюремні написи дозволяють суттєво доповнити наші знання про систему управління і структуру окупаційної влади, географію місць примусового утримання, злочини проти різних соціальних груп населення республіки. Ці записи дають шанс принаймні дізнатися про долі тих, хто й дотепер вважається зниклим безвісти. У них закарбовано стиснуту в кількох рядках драматичну історію війни з усіма її складовими – болем поразок та очікуванням перемоги, гордістю за Батьківщину й зневірою в радянській владі, прагненням жити і любити...

Дослідникам доведеться ще чимало попрацювати над розкриттям усіх аспектів історії тюремної системи окупаційної доби, адже виявлені на цей час документи дають можливість лише у загальних рисах відтворити епізоди, пов'язані з функціонуванням нацистського репресивного апарату на завойованих землях. І вже зовсім із чистого аркушу необхідно вивчати діяльність радянських органів держбезпеки, спрямовану на виявлення, фіксацію та оперативне використання такого важливого джерела інформації, як написи на стінах тюремних камер. Та найбільший евристичний потенціал ця тема виявляє тоді, коли йдеться про долі людей, котрі потрапили до нацистських в'язниць. Знайти рідних і близьких цих жертв, донести до них інформацію про долю тих, кого вони знали й любили, – ось головний гуманітарний сенс пошукових зусиль істориків.

The article deals with the complex of questions, connected with functioning of prisons on the occupied territory of Ukraine. The penitentiary system is analyzed as one of the important instruments of Nazi terror, part of apparatus of violence that focused on enslavement of all population categories. The work is based on massif of sources, not yet involved into scientific circulation, among them – writings on the walls, made by captives of Nazi prisons and noted by Soviet special services.

Keywords: World War II, occupation, Nazi "New Order", punitive and repressive system, prisons, epigraphic remembrances.

